

CONTRIBUȚII LA BIBLIOGRAFIA LITERATURII ROMÂNE DIN BANAT ÎN EPOCA LUMINILOR

Încadrate perfect în gândirea iluministă românească și sud-est europeană, manifestările culturale afirmate în Banat în epoca luminilor se plasează pe coordonate identice cu cele întâlnite în Transilvania, Țara Românească și Moldova, argumentînd, o dată mai mult, caracterul unitar al fenomenului cultural și ideologic românesc în epoca luminilor. Trăsătură importantă a acestui curent, relevată deseori în cercetările consacrate manifestărilor europene, unitatea de formă, stil sau conținut a iluminismului și-a găsit o demonstrare mai exactă atunci cînd a fost explicată în diversitatea ei. În acest mod trebuie explicat și specificul unor fenomene sau manifestări întâlnite în Banat, care izvorăsc din realitățile istoriei locale în această perioadă și colorează într-o manieră originală unitatea luminilor românești.

Pornind de la aceste considerații preliminare, ne propunem o scurtă periodizare a manifestărilor culturale și ideologice bănățene care aparțin epocii luminilor. O primă etapă în evoluția acestora pe teritoriul Banatului o constituie perioada 1771 — ultimul deceniu al veacului XVIII, perioadă în care se realizează un cadru favorabil manifestărilor de acest fel, în urma legiuirilor în spirit iluminist promulgate de curtea Vienei în epoca reformelor monarhiei luminate. În acest cadru administrativ și politic favorabil, constatăm și apariția primelor idei iluministe sau influențate de iluminism, transmise spre un public mai mult sau mai puțin pregătit să-l recepteze prin cele două canale principale — cartea și școala, amîndouă părți componente ale politicului și ale unui program de guvernare „luminat”. Dependența acestor două canale de politica oficială, de ideologia politică a reformismului terezian și iozefinist, a conferit o anumită particularitate ideilor difuzate. Ele nu depășesc cadrul îngust, oficial, conform căruia, printr-un proces de educație și instrucție adecvat și bine structurat pe nivele, cetățenii imperiului trebuiau să devină supuși fideli coroanei, buni contribuabili, militari devotați, cu un anumit nivel intelectual, care să le asigure un randament mai mare în activitatea economico-productivă, care să-și cunoască obligațiile și drepturile în raport cu toate celelalte nivele ale ierarhiei politice, sociale sau religioase. Este modelul cetățeanului luminat, cetățean al imperiului, identic pentru toate comunitățile naționale care îl compun, difuzat prin literatura oficială din imperiul în toate limbile

acestui. Modelul este unul nivelator, menit să accentueze la fiecare individ în mod deosebit o singură calitate, aceea de supus al imperiului, acordând astfel literaturii, educației în general, rosturile unui factor unificator, de sudare și omogenizare a acestei creații artificiale care este imperiul multinațional. Corespunzător acestui obiectiv final, în procesul de culturalizare autoritățile vor urmări, cu rigiditate chiar, difuzarea aceleiași literaturi la toate popoarele, vor impune același conținut învățămîntului în toate provinciile. Ideile transmise aduc cu ele luminile Europei, în spiritul cosmopolitismului iluminist, turnat în tipar austriac, în care încadrează și mișcarea culturală românească. Tirajele mari în care se tipăresc cărțile le asigură o largă difuzare în satele bănățene, aducînd odată cu ele și noile concepte despre om și societate. Lumea satului bănățean parcurge un proces de redimensionare a valorilor individuale și sociale, își însușește noul vocabular politic și social. O nouă atitudine față de problematica politică și socială, componente ale unei alte mentalități, intrate în mod cert pe făgașul modernizării, pregătesc societatea românească din Banat pentru etapa următoare, care va fi una de creație originală, dominată de procesul de afirmare a conștiinței naționale. În toate manifestările culturale ale etapei următoare, care cuprinde ultimul deceniu al veacului XVIII pînă la sfîrșitul deceniului doi al celui următor, spiritul național domină creația originală sau traduceri, adaptate și acestea spiritului național. Ia naștere o adevărată mișcare culturală ale cărei obiective sînt încorporate în programul politic național. Valorile europene afirmate anterior și difuzate în tipar austriac sînt preluate și adaptate la specificul și nevoile mentalului românesc. Tot acum se realizează ruperea de blocul ideologiei oficiale, fiecare națiune urmînd un drum propriu, național, de dezvoltare. Se reface acum unitatea la nivelul ideologiei generale românești, peste deosebirile de confesiune, avînd în conștiința națională un factor unificator tot mai activ. Incercările politicii culturale a monarhilor luminați de a topi particularismele naționale în același tipar cultural și ideologic eșuează, generația de cărturari dirijînd conștient, peste voința autorităților, manifestările culturale într-un sens integrator ansamblului culturii naționale, într-o conștiință general românească, conform tradițiilor la care au lucrat etapele anterioare ale evoluției culturale unitare. Acestor tradiții le vor asocia și înnoirile noului veac, adaptate însă sensului dezvoltării culturii naționale moderne.

Din a treia etapă — deceniile trei-patru ale secolului al XIX-lea — sîntem în fața unei alte problematice, de o factură mai complicată, care se înscrie în dialogul purtat de conștiința românească cu cea europeană. Această etapă politizează și mai mult fenomenul cultural în procesul de elaborare a culturii naționale, realizînd în același timp un remarcabil echilibru între exigențele erudiției și obiectivele programului național de luminare. Paralel cu procesul de individualizare și definire a principalelor domenii cărturărești, are loc unul similar de culturalizare, prin care se popularizează componentele conștiinței și ideologiei naționale. Obiectivele creației culturale se deplasează acum de la idealul luminării la idealul național, conform etapei pe care o traversează mișcarea culturală românească de la lumini spre roman-

tism, prin opera de tranziție pe care o realizează preromantismul. Continuitatea este vădită și în Banat, ca și aiurea, unde această trecere nu a însemnat o respingere a valorilor anterioare, ci o preluare și dezvoltare a lor, în sensul ideologic corespunzător noii etape.

În continuare ne propunem să urmărim, numai sub aspect bibliografic, literatura românească bănățeană sau destinată Banatului în prima etapă, când manifestările culturale au fost aceleași pentru toate popoarele imperiului. În acest context ne interesează o paralelă cu bibliografia sîrbă din aceeași perioadă, pentru a stabili similitudinile, ponderea pe care a avut-o intermediarul sîrb în difuzarea ideilor iluministe, germane în primul rînd, prelucrate în sinteza iluminismului cameralist austriac. Vom urmări în mod deosebit să precizăm modelul sîrbesc, să facem rectificările necesare de ordin bibliografic, extinzînd aceste intenții și asupra a trei tipărituri și după manuscrise din etapele următoare. Ca procedură de lucru am socotit util să urmărim ordinea din B.R.V., fiind mai ușor pentru cititor să urmărească rezultatul paralelei pe care o facem cu bibliografia sîrbă a epocii.

Bucvar sau înceapere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slovenești... Viena, 1771, este prima carte tipărită de I. Kurzböck pentru școlile ortodoxe din Banat, atît în limba română, cît și sîrbă, conform practicii care se inaugurează cu începere din acest an. Cu cîteva excepții, din 1771, aproape toate cărțile didactice și bisericești tipărite la Viena vor apare concomitent în limba sîrbă și în limba română, în exemplare bilingve sîrbo-germane sau româno-germane. Bucvarul face excepție de la regula bilingvismului, pentru că apare numai în sîrbește sau românește. Exemplarul descris în *Bibliografia românească veche*¹ a fost indentificat în literatura noastră ca fiind o reeditare a celui apărut la Iași în 1755², aducîndu-se argument categoric conținutul aproape identic al celor două cărți. Exemplare sîrb, purtînd același titlu³, este lucrat după un abecedar rus apărut la Kiev în 1751⁴. Asemănarea de conținut dintre cele două bucvar românești, cel de la Iași și cel de la Viena, se explică prin faptul că au avut ca model același bucvar kievean din 1751. Ediția românească de la Viena este o traducere a celei sîrbești, așa cum o dovedește și conținutul, mai ales că intențiile autorităților urmăreau să dea aceleași cărți pentru întreaga populație ortodoxă, indiferent de apartenența ei etnică. În acest context este greu de presupus că autoritățile vieneze ar fi aprobat tipărirea bucvarului de la Iași pentru românii bănățeni, după ce împărătcasa a emis ordine severe în 1746 și 1768, prin care interzice importul cărților bisericești din „provinciile străine”, iar în 1770 a dat tipografului Iosif Kurzböck privilegiul de a tipări toate cărțile necesare pentru ortodocși.

¹ B.R.V. 374, vol. II, p. 195.

² O. Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1975, p. 48.

³ *Bucvar' ili načalnoe učenje hotjastym' učitja knig' pismeni slaveno serbeskimi ...* Viena, 1770. Vezi G. Mihailovici, *Srpska bibliografija XVIII veka*, Beograd, 1964, p. 90 (În continuare Mihailovici).

⁴ Mihailovici, p. 91.

Catehismul mic, ediția trilingvă sîrbă-română-germană⁵, aprobat de sinodul de la Carloviți din 1744, a fost tipărit în același an, dar ediția respectivă nu a fost difuzată cum s-a afirmat în literatura de specialitate⁶, ci a fost topită pentru că prezenta abateri de la dogma ortodoxă, se pare influențe catolice. Ca urmare a reacției puternice a ierarhiei neunite, autoritățile opresc difuzarea cărții, ceea ce produce tipografiei vieneze serioase pagube⁷. Bibliografia sîrbă menționează anul 1776 drept an al editării catehismului, cu un mare coeficient de probabilitate însă, pe baza concluziilor la care a ajuns D. Ruvarac⁸. În același an, sau cel mai târziu în 1777⁹, putem data catehismului trilingv menționat de bibliografia românească. Același D. Ruvarac atribuia traducerea românească lui Pahomie Knezevic¹⁰, episcopul Aradului. Mai apropiată de realitate ni se pare însă mărturia lui Nicolae Stoica de Hațeg, din *Cronica Banatului*, potrivit căreia traducerea românească o începe Dimitrie Eustatievici, „secretariu Ardealului”, continuînd-o apoi împreună cu Nicolae Stoica, după îmbolnăvirea celui dintîi. Cronicarul indică și autorii celorlalte variante, arhimandritul Ioan Raici pentru varianta slavonă¹¹, după care traduc Teodor Iancovici de Mirievo în nemțește și D. Eustatievici-Nicolae Stoica în românește¹².

Existența *Bucvarului* din 177, menționat de I. Vuia¹³, după care se face și descrierea în B.R.V.¹⁴, este confirmată de contribuțiile lui I. Wolf¹⁵, care dovedesc apariția în același an a celor două ediții sîrbă și română¹⁶. Ca datare noi optăm pentru anul 1777, cînd apare și prima ediție din seria abecedarelor felbigeriene, după care sînt lucrate cele două ediții menționate.

Fără a putea proba cu alte documente existența *Aritmeticii* din 1777, descrisă în B.R.V. după informația *Disertației* lui V. Popp¹⁷, consemnăm apariția în același an a unei ediții sîrbo-germane, intitulată *Rukovodstvoje ko aritmetiki ~ Anleitung zur Rechenkunst*, atribuită lui D. Sekereš¹⁸, ceea

⁵ B.R.V. 385, vol. II, p. 205.

⁶ Petre Radu, Dimitrie Onciulescu, *Contribuții la Istoria dezvoltării învățămîntului din Banat*, Timișoara, 1976, p. 208.

⁷ E. Micu, *Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria*, în „Transilvania”, 41, 1910, p. 20.

⁸ Mihailovici, p. 131.

⁹ I. Wolf, *Organizarea școlilor bănățene în anii 1770–1800 și activitatea pedagogului Teodor Iancovici*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1956, p. 72.

¹⁰ Mihailovici, p. 131.

¹¹ Informația concordă cu concluziile cercetătorilor sîrbi. Ibidem.

¹² *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, p. 202.

¹³ *Școlile românești bănățene în secolul al XVIII*. Orăștie, 1906, p. 104.

¹⁴ B.R.V. 402, vol. II, p. 219.

¹⁵ I. Wolf, *op.cit.*, p. 72.

¹⁶ Și bibliografia sîrbă menționează cu datare incertă, 1776–1777, existența lucrării, intitulată *Azbučnaja dŭtica*, lucrată de T. Iancovici după exemplarul felbigerian. Mihailovici, p. 136. Se confirmă presupunerile L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1966, p. 101, care presupunea că exemplarul românesc are la bază abecedarul felbigerian din 1777, tradus sau prelucrat de T. Iancovici, primul din seria abecedarelor felbigeriene menționate de Helfert.

¹⁷ B.R.V. 400, vol. II, p. 219.

¹⁸ Mihailovici, p. 141.

ce corespunde situației menționate în bibliografia românească. Nu o întîlnim însă în tabelul lui I. Wolf în legătură cu manualele difuzate în această perioadă, dar existența ei poate fi acceptată, dată fiind practica autorităților de a elabora același manual pentru amîndouă popoare.

Concomitent apar și primele cărți de citire sîrbești și românești, *Rukovodstvo kă cestnosti i pravosti*, lucrată de D. Sekeres¹⁹ și *Ducerea de mină către cinstă și dreptatea*, amîndouă cu același titlu german în dreapta, *Anleitung zur Rechtschaffenheit*, confirmînd afirmația noastră de mai sus.

Deși B.R.V. nu menționează *Regulile școlastice*, există probe suficiente pentru a accepta existența unei tipărituri cu aceste titlu. În primul rînd o găsim atestată documentar în contul înaintat spre achitare deputăției illire de tipograful Kurzböck, în 1777, care se referă precis la ediția românească apărută la sfîrșitul anului 1776²⁰. Pentru același an bibliografia sîrbă menționează o ediție identică. *Školski ustav*²¹ confirmă și de tabelul publicat de I. Wolf²²

În lista cărților tipărite la Viena, E. Micu menționează pentru anul 1777 și *De lipsă cărticea pentru învățătorii a neuniților românești mai mici școale în împărăreștile și crăeștile țări*. Viena, 1777, 2 vol²³, menționează care nu a intrat în discuția literaturii de specialitate. Bibliofilul român atribuia traducerea ei lui Mihail Roșu. Există în acest sens și mărturia lui Dimitrie Țichindeal, care în *Prefața la Sfaturile a înțelcajerii cei sănătoase* scrie: „la anul 1776 au prefăcut Normalul de pre limba serbiască în limba daco-romaniască, carele prin mai mare parte a Bănatului în școalele cele daco-românești înrădăcinat iaste”. Bibliografia sîrbă menționează pentru același an 1776 o ediție sîrbă cu un titlu identic celui românesc, comunicat de E. Micu, *Ručnaja kniga ~ Nothwendiges Handbuch*, atribuită lui Teodor Iancovici. În *Cronică* Nicolae Stoica se declară autor al traducerii, împreună cu arhimandritul Feldvari: „1777 ... unde cu Feldvari Cartea de mîină a dascălilor, la carea și în anul 1776 iară, la Băi fiind episcopul, eu cu arhimandritul din slovenie rumânește scriseasem o isprăvirăm”.

În actuala fază a cercetărilor este greu de stabilit paternitatea traducerii. Argumente există pentru amîndoi cărturarii: Nicolae Stoica participă în aceeași perioadă la traducerea *Catehismului mic*, împreună cu D. Eustatievici. Mihail Roșu participă la cursurile de metod de la Timișoara, cărora le este adresată în primul rînd metodică, ca adjunct al lui Teodor Iancovici, traducătorul edției sîrbe. Mai mult, biografii lui D. Eustatievici menționează printre traduceri făcute de acesta un „Extract din cartea metodelui pentru trebuința dascălilor”²⁴. Indiferent care dintre ei este traducătorul, nu pot exista două edții ale aceleiași cărți în 1777, una la Virșeț și alta

¹⁹ *Ibidem*, p. 142

²⁰ E. Micu, op.cit., p. 20.

²¹ Mihailovici, p. 135.

²² I. Wolf, op.cit., p. 72.

²³ E. Micu, op.cit., p. 25.

²⁴ I. Pervian, *Dimitrie Eustatievici*, în *Studii de literatură română*, Cluj, Edit. Dacia, 1971, p. 206.

la Timișoara, cum afirmă profesorul Oniculescu în recenta istorie a învățămîntului românesc din Banat²⁵.

Ediția *Bucvarului* iluminist din 1781 este paralelă cu una identică sirbească, *Bucvar' radi upotreblenija serbskago iunošestva vâ Hungarskom' kral' evstvoja i prisovokuplennyh' emu predialah'*, 46 p. 8°²⁶. Exemplarul sîrb are la bază textul german, presupune G. Mihailovici, iar cel românesc un intermediar sîrb. Ipoteza a fost lansată de L. Protopopescu²⁷, bazată pe terminologia slavă a scrierii și dovedită tot mai mult de paralelismul pe care-l urmează scrierile didactice române și sîrbe în această perioadă. Din 1777 filiera manualelor destinate școlilor bănățene urmează același drum — de la exemplarele felbigeriene în limba germană la cele sîrbe sau sirbo-germane, iar de la acestea la cele românești sau româno-germane. În acest fel autoritățile reușesc să dea un conținut unitar întregului învățămînt poporal din lumea ortodoxă a imperiului, să controleze și să dirijeze producția editorială destinată popoarelor. În acest fel statul controlează instrucția și educația supușilor săi, conform politicii sale școlare expusă în legiunile epocii reformelor.

Aceeași situație o constatăm la reeditarea *Catchismului mic* în 1784 și 1785, în ediții bilingve sirbo-germane²⁸ și româno-germane²⁹, sau în cazul unei alte scrieri menționate de E. Micu, *Culegere de multe rugăciuni pentru trecaba pruncilor celor românești neuniți cari învață*, 1781³⁰, care are corespondent în limba sîrbă *Sobranie različnyh molitv upotreblenie učašagosa serbskago neunitago iunošestva*, 1781³¹.

Pre scurtă arătare, Viena, 1784³², este lucrată după *Kratkaja skazanija* a lui Teofan Procopovici, tradusă în limba sîrbă de Zaharia Orfelin și publicată în 1767³³. Traducerea românească o face Mihail Roșu, fiind tipărită cu sprijinul material al lui C. Șuboniu, parohul Timișorii³⁴. A doua traducere făcută acum de M. Roșu este *Învățăături creștinești*, Viena, 1785³⁵, apărută tot cu cheltuiala lui C. Șuboniu. Mărturia lui Țichindeal, reprodusă mai sus, este confirmată de o însemnare manuscrisă păstrată pe un exemplar care a circulat în Banat: „Autorul acestei cărți este Mihail Roșu alias Martinovici din Jadani, profesor la despărțămîntul românesc la preparanția din Timișoara din anul 1777”³⁶.

²⁵ P. Radu, D. Oniculescu, op.cit., p. 179.

²⁶ Mihailovici, p. 153. Descrierea se face după Șafaric

²⁷ L. Protopopescu, op.cit., p. 106.

²⁸ Mihailovici, p. 169.

²⁹ B.R.V. 470, vol. II, p. 286.

³⁰ E. Micu, op.cit., p. 25. Nu este menționată în B.R.V.

³¹ Mihailovici, p. 156–157

³² B.R.V. 479, vol. II, p. 294

³³ Mihailovici, p. 87

³⁴ În *prefața la Sfaturile a înțelegerii cei sănătoase* D. Țichindeal a scris: „la anul 1784 duao cărți de suflet folositoare, care le vedem tipărite cu cheltuecele sfinții sale părintele protopop C. Șuboni, atunci fiind paroh cetăți Timișori”. B.R.V. II, p. 437.

³⁵ B.R.V. 491

³⁶ V. Bugariu, *Figuri bănățene*, Timișoara, 1942, p. 34–35.

*Carte trebuincioasă pentru dascălii școalelor de jos românești neunite ~ Nothwendiges Handbuch für Schulmeister der Walachischen nicht unirten Trivial-Schulen*³⁷ rămâne poate cea mai discutată tipăritură din seria scrierilor didactice bănățene. Nedumerirea produsă în literatura de specialitate apare datorită existenței a două ediții în limba română, în același an, care au textul paralel german identic. Sînt de fapt două traduceri ale aceleiași metodici felbigeriene, concentrată din *Methodenbuch* și alte lucrări pedagogice ale lui Felbiger, după cum stabilește L. Protopopescu. A doua versiune — *De lipsă cărticea pentru învățătorii a neuniților rumâneștilor mai mici școale* — nu mai există în bibliotecile noastre, nici măcar partea a doua a ei, pe care autorii *Bibliografiei române vechi* au bibliografiat-o după exemplarul păstrat la Biblioteca Academiei³⁸. Una din versiuni, se presupune că prima, aparține în mod sigur lui Ioan Budai-Deleanu, care primește în același an o sumă drept onorariu pentru efectuarea traducerii „Manualului pentru directori și învățători” (*Handbuch für Schulmeister und Lehre*)³⁹. Această ediție este destinată în mod special Bucovinei, sau cea mai mare parte a tirajului (1000 exemplare) este destinată acestei regiuni, ceea ce depășește nevoile școlilor de aici. Prima parte a metodicii apăruse între 15 octombrie și începutul lunii noiembrie, pentru că la 11 noiembrie Kurzböck expediasse deja catehismele comandate pentru Bucovina, cît și prima parte a „Manualului pentru directori și învățători, tradus din limba germană în limba moldoveană”⁴⁰. La sfîrșitul lunii aprilie sau începutul lunii mai 1786 se expediasse deja și partea a doua a manualului destinat Bucovinei⁴¹. Mai trebuie precizat și faptul că suma ce revenea editorului Kurzböck și taxele de expediție urmau a fi plătite din fondul religiosar bucovican și recuperate de acest fond prin vînzarea cărții, ceea ce confirmă că această ediție era destinată, dacă nu în întregime, atunci în mare parte a ei, școlilor din Bucovina.

Astfel se poate explica existența celor două versiuni, a doua fiind destinată Banatului. Am văzut mai sus probe suficiente pentru a susține ipoteza existenței aceleiași metodici traduse pentru Banat încă din 1777. Noua ediție, purtînd același titlu (*De lipsă cărticea...*), ar putea fi o reeditare a celei mai vechi, fără a exclude și posibilitatea unei noi ediții pentru Banat.

³⁷ B.R.V. 485.

³⁸ Apretoesei, Cezar, *De lipsă cărticea ... lipsește din toate bibliotecile*, în *Revista bibliotecilor*, nr. 10, 1973, p. 605.

³⁹ L. Protopopescu, *Ion Budai-Deleanu. Documente inedite*. București, Edit. Acad. R.S. România, 1967, p. 94; documentele menționează: „copistului Ioan Budai, întrebuițat de concipistul Căntăreii aulice Palsch [Balș], la traducerea manualului mai sus numit” i s-au achitat 30 de florini. Vezi și L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania*, p. 137; I. Bălan, *O știre nouă despre Ion Budai*, în „Codrul Cosminului”, 9, 1935, p. 286.

⁴⁰ L. Protopopescu, *Ion Budai-Deleanu*, p. 211—212

⁴¹ „dass der hiesige Hofbuchdrucker Kurzbeck nunmehr auch den zweyten Theil des für die Buccowina bestimmten Handbuchs für Schulmeister, und Lehrer in Wallachisch-und deutscher Sprache abgeliefert habe, ...”. *Ibidem*, p. 212—213.

În 1787 apare *Scurtă învățătură părinților duhovnicești*⁴², paralel cu ediția sîrbă *Kratkoje nastavlenije otcem*⁴³, reeditată din nou în 1789⁴⁴, nu și în limba sîrbă, cum la fel, în anul anterior, *Ducerea de mină către cinste* se reeditase numai în românește. Bucvariul bilingv din 1790, *ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der walachischen Jugend im Königreiche Hungarn ~ Bucvariu pentru pruncii cei rumânești carii să află în Crăia ungurească*, corespunde unei ediții identice sîrbe, apărute cu un an înainte⁴⁵. La fel *Ducerea de mină către frumoasa scrisoare rumânească* apare paralel cu o ediție pentru școlile sîrbești, alcătuită de Avram Mrazovici⁴⁶.

Adunarea Cazaniilor, Viena, 1793 (B.R.V. 558), care a avut o circulație mare în Banat și părțile vestice, ajungînd chiar și în Transilvania, este, așa cum spune *Introducerea*, o traducere după o ediție sîrbă, care la rîndul ei este lucrată după una rusă⁴⁷. Ediția în limba sîrbă, *Sobranije raznih nedjenih i prazničnih nравоучitelnih* este lucrată după *Sobranije raznyh poucenij*... 1775, apărută în numeroase ediții la Moscova și Kiev⁴⁸.

În același an apar, paralel în limba sîrbă și română, *Ceaslovul*⁴⁹ și *Psaltirea*⁵⁰, cu un conținut identic, inclusiv formula de început din titlu, întilnită și la B.R.V. 479, 491, 558, 561, 568, precum și la exemplarele identice sîrbești.

*Calendariul la anul de la nașterea lui Hristos 1794*⁵¹, atribuit de N. A. Ursu lui Paul Iorgovici⁵², este o traducere după calendarele sîrbești. Prima parte a calendarului românesc este lucrat după *Mjesjacoslov na leto*... 1794⁵³, iar tabelele de la sfîrșit după edițiile sîrbești anterioare din 1792⁵⁴ și 1793⁵⁵. În schimb povestirea moralizatoare de la sfîrșit nu corespunde, cel puțin ca titlu, cu cea din ediția sîrbă de la 1794, fiind evident specifică culturii sîrbe.

Din perioada următoare, pe care nu ne-am propus să o investigăm, vrem să atragem atenția asupra cîtorva manuscrise și tipărituri rămase încă cu semn de întrebare.

Dintre manuscrisele literare, care ajung în Banat prin același intermediar sîrb, se remarcă *Belizarie* de Marмонтel, „în limba românească din cea

⁴² B.R.V. 514, vol. II, p. 317.

⁴³ Mihailovici, p. 188.

⁴⁴ B.R.V. 530.

⁴⁵ Mihailovici, p. 206.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 231.

⁴⁷ „... aceste cazanii și învățături, ce s-au adunat și s-au tipărit (mai uainte în Rosia și pentru Rosia, iar acum la noi sârbește pentru sârbi s-au făcut), și după limba sârbească s-au prefăcut în limba românească pentru rumâni”. B.R.V. II, p. 351.

⁴⁸ Mihailovici, p. 259–261.

⁴⁹ B.R.V. 561; Mihailovici, p. 264.

⁵⁰ B.R.V. 568; Mihailovici, p. 256.

⁵¹ B.R.V. 572.

⁵² N.A. Ursu, *Un calendar istoric literar publicat de Paul Iorgovici în Limba română*, 12, 1963, nr. 3, p. 285.

⁵³ Mihailovici, p. 279–280.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 237–238.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 257–258.

frîncească tradus prin Gr. Obradovici", 1813⁵⁶, lucrat după traduceri sîrbești făcute în 1776 și apoi 1777 de Pavle Julinač⁵⁷. Un alt manuscris tradus din sîrbește este *Tînărul Robinson sau o povestire învățătoare de năravuri pentru pruncii cei mici, preînțoadă de pre limba sîrbească fr. a noastră românească de părintele Petr Teodorovici, administratorul farchiei Maerelor bătrîne*. 1 septembrie 1818⁵⁸. Modelul sîrbeșc după care traduce este *Život i crezvicajna priklycenija... Robinzona Kruse ot Jarka. Iz niameckago N. Lazarevicem*, 1799⁵⁹.

Filiera sîrbă este continuată și în a doua etapă a luminilor bănățene în domeniul tipăriturilor, ilustrată în mod deosebit prin activitatea lui Dimitrie Țichindeal și Grigore Obradovici, amîndoi tributari ideilor lui Dositei Obradovici sau altor modele sîrbești. Fără a continua investigarea modelului sîrb, ne vom opri numai la trei tipărituri, pentru care putem face cîteva precizări. Este vorba de *Indreptări moralicești tîncrilor foarte folositoare*. Buda, 1813⁶⁰, pînă acum anonimă în bibliografia românească. În dosarul actelor privitoare la confiscarea Fabulelor lui Țichindeal⁶¹ frecvent se face referire, pe lîngă Fabule, la o altă carte românească confiscată, strecurată la tipar de Țichindeal, fără a fi văzută în prealabil de cenzorul Petrovici. Profitînd de faptul că cenzorul i-a încredințat manuscrisul cenzurat al Fabulelor spre a-l duce la tipografie, Țichindeal dă la tipar și textul celeilalte cărți despre care comitatul Torontal, prin adresa nr. 2975 din 23 ianuarie 1815 către Consiliul Locumtenențial, comunică paginile incriminate și titlul ei exact: „Inviationes morales juvenibus valde utiles. Budae, Typis Regiae Univesitatis Hungariae, 1813” și paginile 46, 51, 59. Informațiile cuprinse în documentele menționate confirmă paternitatea lui Țichindeal asupra acestei tipărituri, întărită și de faptul că a circulat coligată cu *Arătarea despre starca shoalelor românești*, Buda, 1813. În finalul anchetei întreprinse, autoritățile hotărâsc restituirea *Indreptărilor moralicești*, urmînd ca *Arătarea* ... să fie trimisă Consiliului Locumtenențial spre a fi distrusă⁶².

Din literatura pedagogică a celei de-a doua perioade a iluminismului din Banat se detașează prin orientarea nouă, influențată de ideile pedagogice ale neoumanismului și filantropinismului german, cartea *Manuductor pentru învățătorii școlasticești sau îndreptare către cuviincioasa împlinire*

⁵⁶ Ms. 45 în colecția Episcopiei Arad. Vezi și prezentarea lui la L. Emandi, *O importantă colecție de manuscrise arădene, în Comunicări și referate*, Arad, 1974, p. 57—58.

⁵⁷ Mihailovici, p. 128, 137.

⁵⁸ Mircea Avram, *Primul traducător al lui Robinson Crusoe în limba română: preotul bănățean Petru Teodorovici*, în *Mitropolia Banatului*, 1967, nr. 7—9, p. 555—557.

⁵⁹ Mihailovici, p. 335.

⁶⁰ B.R.V. 825, vol. III, p. 76.

⁶¹ Dosarul confiscării Fabulelor la Arh. Stat. Budapesta, fond Revisio librorum, nr. 1562; în microfilm la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei R. S. România, fond Microfilme, nr. 392. Problematika dosarului pe larg în studiul nostru *Confiscarea Fabulelor lui Țichindeal*, în *AIACN*, 19, 1976, p. 127—147.

⁶² D. Ioanovici, *Confiscarea „Fabulelor” lui Țichindeal*, în „Telegraful român”, 64, 1916, nr. 83, p. 336.

a *diregătorici învățătoarești*, Buda, 1818⁶³, cea mai reușită metodică din istoria literaturii didactice iluministe din Banat. Ca și celelalte lucrări didactice cartea nu este semnată, dar prin compararea conținutului ei cu cel al manuscriselor *Introducere în pedagogie*⁶⁴ și *Cercare publică din pedagoghie și metodică*, 1814⁶⁵, care sînt cursurile de pedagogie și metodică predate de profesorul I. Mihuț la Preparandie⁶⁶, se dovedește paternitatea profesorului arădan asupra acestei cărți. *Manuductorul* este o variantă mai dezvoltată și perfecționată a cursului amintit mai sus. Mihuț se inspiră masiv în elaborarea metodicii sale din scrierile lui Niemeyer, așa cum mărturisește în *Introducerea metodicii*⁶⁷, mai ales din *Grundsätze der Erziehung und Unterrichts*⁶⁸, cu numeroase ediții în epocă. Pe Niemeyer l-a cunoscut în perioada studiilor la Pesta, pentru ca apoi acesta să fie autorul utilizat ani în șir de profesorii Preparandiei. Chiar și inspectorul școlar Uroș Nestorovici recomandă profesorilor, în 1812, să folosească manualul lui Niemeyer⁶⁹.

Ultima tipăritură asupra căreia vrem să atragem atenția aparține celei de-a treia perioade din istria luminilor în Banat. Este vorba de *Tristă cuvîntare la îngroparea strălucitului și înalt învățatului domn Naum Petrovici, la mărta deputăție care administrează fundusurile școalelor naționale de legea răsăritului neunită în crăimea Ungariei cassa preceptor, alcătuită și zisă prin Toma Popovici, auzitorul gheometriei...* 1824. Autorul ei este Damaschin Bojincă, care în toate actele școlare figura sub numele Toma Popovici, nume pe care l-a adoptat familia în Banat⁷⁰. În această perioadă Bojincă era student la Academia de drept din Oradea, unde figurează în lista elevilor sub același nume Toma Popovici⁷¹.

Ultima problemă la care vrem să ne referim în incursiunea noastră bibliografică privește un episod neelucidat din istoria ziaristicii românești, identificarea lui Alexie Lazaru. Profesorul Pervain propune, cu titlu de ipoteză, numele lui Zaharia Carcalechi, care are, ceva mai tirziu, o serie de inițiative în acest domeniu. Argumentele aduse, comparațiile de texte, deși convingătoare, lasă deschisă discuția, dat fiind limbajul comun al epocii, preluările și împrumuturile care se fac de la alți autori, precedeu

⁶³ B.R.V. 982.

⁶⁴ În colecția de manuscrise a Bibliotecii Filialei Cluj-Napoca a Academiei R. S. României.

⁶⁵ În colecția de manuscrise a bibliotecii Astra Sibiu.

⁶⁶ O prezentare a lor la V. Popeangă, *Un manuscris de metodică și pedagogie din 1815*, în *Revista de pedagogie*, 1967, nr. 5, p. 55–58, și V. Țircovnicu, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Banat*, București, 1970, p. 78–79.

⁶⁷ „Eu aici mai mult m-am folosit și întrebuințat cărțile a vestitului crescător de prunci Nimaer”, B.R.V. 982, vol. III, p. 224.

⁶⁸ În cuprinsul cărții trimite de multe ori la „Nimaer în Temeiurile creșterii și a învățaturii”. Comparația cu lucrarea menționată mai sus a dovedit faptul că i-a fost model în mare parte a *Manuductorului*, inclusiv pentru bibliografia pe care o recomandă la diferite capitole.

⁶⁹ V. Popeangă, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului*, Arad, 1974, p. 250.

⁷⁰ V. Ardeleanu, *Date noi despre Damaschin Bojincă*, în *Scrișul bândășean*, 13, 1962, nr. 2, p. 83. Într-un act Bojincă semnează: Thomas Popovits alias Bozsinka.

⁷¹ Bozoky Alajos, *A nagyvaradi kiraly Akademia szazados multja 1788-tol 1888-ig*, Budapest, 1889, p. 194, 196.

frecvent în perioada pe care o discutăm. În ce ne privește vedem sub acest pseudonim, tot cu valoare ipotetică, pe Dimitrie Țichindeal. Cărturarul bănățean are în această perioadă cele mai strînse contacte cu tipografia din Buda, unde îi apar acum cîteva titluri. O perioadă îndelungată de timp, în 1814, stă la Buda pentru tipărirea *Fabulelor*, locuind chiar în casa cenzorului Petrovici⁷². *Înștiințarea* apare în 1814, probabil în prima sau pînă la jumătatea anului, pentru că în 13 august 1814 Ioan Piuarium-Molnar, amintind de cei 20 florini, prețul prenumerării menționat în *Înștiințare*, declară că autorii acesteia „luptă mai mult pentru folosul propriu decît cel obștesc”⁷³. De asemenea, cere tipografiei să renunțe la serviciile lor și să-i dea lui editarea gazetei. Această atitudine a lui Piuarium-Molnar trebuie pusă în legătură cu un pasaj din *Fabule*, fiind de fapt o ripostă la cele scrise acolo în legătură cu Mineele pe care le tipărea la Buda și despre care Țichindeal scria că au în primul rînd un scop comercial⁷⁴. Corespondența lui Piuarium-Molnar cu tipografia continuă pînă în 5 ianuarie 1815, cel puțin pînă acum cunoaștem scrisorile, medicul român fiind deosebit de insistent pentru a obține aprobarea editării gazetei.

În această perioadă Țichindeal trece prin momente dificile. În primăvara anului 1814 este demis din funcția de catehet. Din noiembrie 1814 începe acțiunea conjugată a autorităților politice și a ierarhiei clericale pentru confiscarea *Fabulelor*, prelungită pînă în vara anului 1815, timp în care comitatele raportează confiscarea exemplarelor găsite pe teritoriul lor. În această atmosferă, compromis în fața autorităților chiar din momentul destituirii lui din postul de catehet ca element idezirabil, el nu mai poate semna *Înștiințarea* pentru apariția unui periodic românesc cu numele adevărat. Editarea unei gazete era încredințată unei persoane de încredere, cel puțin din punct de vedere politic. În acest mod se poate explica și folosirea unui pseudonim, pentru că altfel cu greu explicăm de ce Carcalechi nu semnează cu propriul nume, așa cum o va face de aici înainte.

Și, ce este mai important, există documente care atestă preocuparea lui Țichindeal pentru editarea unui periodic. În audiența sa din 4 iulie 1815 la arhiducele Rainer, Țichindeal discută mai multe probleme, printre care și editarea unui ziar românesc la Viena, după modelul celui sîrbesc sau grecesc. Își argumentează cererea cu „mulțimea” românilor, care întrec pe greci și sîrbi și care „au în limba lor novele, iar noi românii nu”. Tot în acest scop înaintează și o petiție cerînd permisiunea de a edita o foaie (*Ephemerdes* și *Novalia*) în limba română la Viena, pe care autoritățile

⁷² Nicolae Bocșan, *op.cit.*, p. 145.

⁷³ Iosif Pervain, *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 225.

⁷⁴ „Au nu am avea mai multă deșteptare de s-ar fi mînat înainte Istoria lui Milot, precum de la aurita Retorică românească, Gramatică nemțească pentru limba românească, decît din mineele cele mari care mai în cești ani se tipăriră pre românie, fără de care de atîtea veacuri de ani putură să fie pravoslavnicile noastre besearice! care și acum mai multă vreme mai prin toate besearicile zac închise. Nici nu se vîd a fi date pentru alta la tipariu, fără numai pentru urîta dobîndă, mai vîrtos a unuia cu a căruia cheltuială s-au și dat la tipariu”. D. Țichindeal, *Fabule și moralnice învățători*. Ediție îngrijită și prefațată de V. Vintilescu, Timișoara, Edit. Facla, 1975, p. 217.

au pus o rezoluție nefavorabilă, motivînd că suplicantul are domiciliul în comitatul Timiș și nu la Viena⁵⁷. Demersurile lui la Viena pot fi în continuarea celor de la Buda, urmăre a unui eventual eșec acolo, la fel cum au eșuat tentativele lui Piuaru-Molnar. Țichindeal putea miza pe existența la Viena, începînd din 1815, a tipografiei lui Schinerer, care editează cu caractere chirilice și grecești foile sîrbești și grecești pomenite. Pînă la noi precizări documentare, identificarea lui Alexie Lazaru cu Dimitrie Țichindeal rămîne o ipoteză de discutat, cu întrebarea care este celălalt asociat al lui Alexie Lazaru, pentru că Piuaru-Molnar vorbește de autori și nu de un autor.

Incursiunea noastră în literatura bănățeană, mai mult de ordin bibliografic, propunîndu-și să aducă unele îndreptări și lămuriri asupra tipăriturilor iluministe bănățene, a încercat în același timp să concretizeze ponderea mare pe care avut-o intermediarul sîrb în difuzarea ideilor iluministe, lansate pe acest canal al cărții, al cărții didactice în primul rînd, de cercurile guvernante interesate de receptarea noilor idei. În același timp, paralelismele și similitudinile existente în cele două culturi, cel puțin în acest fragment al culturii scrise, atestă o evoluție comună, în aceleași sensuri, a mentalității celor două popoare, comunicările și interferențele care se realizează în acest colț al sud-estului continentului, în care Europa luminilor pătrunde treptat, pregătind spiritele pentru noul veac al naționalităților.

NICOLAE BOCȘAN

BEITRÄGE ZUR BIBLIOGRAPHIE DES RUMÄNISCHEN SCHRIFTTUMS AUS DEM BANAT IM AUFKLÄRUNGSZEITALTER

(Z u s a m m e n f a s s u n g)

Der Aufsatz beabsichtigt einige genauere Bestimmungen zu dem Werk „Bibliografia veche românească” wie auch zu der didaktischen Literatur des XVIII. und XIX. Jahrhunderts während der Aufklärungszeit aus dem Banat, zu bringen.

Der Verfasser unternimmt ein Vergleichsstudium mit der serbischen Bibliographie des XVIII. Jahrhunderts die Gleichartigkeiten, die gemeinsame Entwicklung beider Kulturen der Aufklärungszeit, wie auch den Schwerpunkt des serbischen Vermittlers in der Verbreitung der Aufklärungsanschauungen hervorhebend.

⁵⁷ I. Vulcan, *Dimitrie Chichindeal. Date noue despre viața și activitatea lui*, în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare*, ser. II, t. XIV, 1891–1892, p. 355. Vezi și D. Ioanovici, op.cit., p. 332.